

OTABEK JO'RABOYEV,¹

filologiya fanlari nomzodi, dotsent,

O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi direktor o'rinbosari.

“MUBAYYIN” VA “ARUZ RISOLASI”NING YANGI ANIQLANGAN QO'LYOZMALARI HAQIDA

Annotatsiya: Maqolada qo'yilayotgan ilmiy muammo Zahiriddin Muhammad Bobur asarlarining qo'lyozmalarining dunyo bo'ylab tarqalishi, ularning miqdori, hozirgi kundagi holatlari, qaysi jihatlardan o'rganilganliklari haqidadir. Bobur asarlari qo'lyozmalarining jahon va O'zbekiston kitob fondlaridagi miqdori, ularning saqlanish o'rinlari, ular bo'yicha amalga oshirilgan ilmiy tavsiflar va nashr etilgan kataloglar haqida so'z yuritiladi. Bobur asarlari qo'lyozmalarining dunyo kitob fondlaridagi aniq adadi, holati va ilmiy tavsiflari borasida fikr bildirilgan. Songgi yillarda aniqlangan “Mubayyin” va “Aruz risolasi”ning ikki qo'lyozma nusxasi haqida batafsilroq to'xtab otilgan.

Kalit so'zlar: Bobur, qo'lyozma, Mubayyin, Aruz risolasi, manbashunoslik, katalog, tavsif.

Аннотация: Научная проблема, поставленная в статье, заключается в распространении рукописей произведений Захириддина Мухаммада Бабура по всему миру, их количестве, современном состоянии и с каких аспектов они изучены. Цели и задачи – располагать полной и исчерпывающей информацией о научно-литературном наследии этого великого творца, в том числе о его рукописях, а при необходимости – продвигать идею создания базы данных. На основании вышеизложенного в данной статье говорится о количестве рукописей произведений Захириддина Мухаммада Бабура в книжных фондах Узбекистана и мира. Более подробно обсуждаются два рукописных экземпляра “Мубайин” и “Тракта об Арузе”, обнаруженные в последние годы.

Ключевые слова: Бабура, рукопись, Мубайин, Тракта об Арузе, источниковедение, каталог, описание.

Annotation: The scientific problem posed in the article is the distribution of manuscripts of the works of Zahiriddin Muhammad Babur around the world, their number, current state and from what aspects they are studied. Goals and objectives – to have complete and comprehensive information about the scientific and literary heritage of this great creator, including his manuscripts, and, if necessary, to promote the idea of creating a database. Based on the foregoing, this article talks about the number of manuscripts of the works of Zahiriddin Muhammad Babur in the book funds of Uzbekistan and the world. Two handwritten copies of the Mubayin and the Treatise of Aruz, discovered in recent years, are discussed in more detail.

Keywords: Babur, manuscript, Mubayin, Treatise of Aruz, source study, catalogue, description.

¹ atabekrj@gmail.com

Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1530) jahon adabiyotining zabardast va serqirra ijodkorlari qatorida turadi. Uning qalamiga mansub asarlarning qo‘lyozmalari dunyo bo‘ylab tarqalishi ham ancha keng miqyosni tashkil etadi. Bobur asarlarining jahon qo‘lyozma fondlaridagi o‘rni masalasi birmuncha qiziq. Avvalo, Mirzo Bobur qalamiga mansub beshta asar – “Vaqoye” (“Boburnoma”), “Mubayyin”, “Aruz risolasi”, “Devon” va “Volidiya risolasi” ma’lum bo‘lib, ularning qo‘lyozmalari adadi, aytaylik Alisher Navoiynikichalik ko‘p emas. Qolaversa, bu manbalarining miqdori haqida kuzatishlarlardan eng so‘nggisi “Zahiriddin Muhammad Bobur ensiklopediyasi”da biz tomonimizdan berilgan ma’lumotdir [1].

Aniqlik uchun aytish zarurki, Bobur asarlarining eng mashhuri va dunyo bo‘yicha ko‘p bora tadqiq etilgani shubhasiz “Vaqoye” asaridir. Muallifning o‘zi uni shunday atagan bo‘lsa-da, asarning fors tiliga qilingan tarjimalari bois, “Boburnoma” nomi bilan mashhur bo‘lib ketgan.

Izlanishlar shuni ko‘rsatdiki, O‘zbekiston va dunyo qo‘lyozma fondlarida bu muhtasham asarning qo‘lyozmalari 17 adad.

Demak, “Vaqoye” qo‘lyozmalari dunyoning London, Elfinston, Nyu-York, Sankt-Peterburg, Tehron, Boku, Dushanbe va Toshkent shahridagi qo‘lyozma fondlarida saqlanmoqda.

Bobur devoni qo‘lyozma nusxalari esa o‘ntadir. Albatta, bu katta miqdor emas. Misol uchun, Navoiy devonlari qo‘lyozmalarining ko‘p ming sonli adadini aytmaganda ham, Mavlono Lutfiy devoni qo‘lyozmalari 35ta, Boburning katta zamondoshi Sulton Husayn Boyqaro devonining esa 22ta nusxasi fanga ma’lumdir. Shunga ko‘ra ham Bobur lirikasining manbalarini ko‘p deb bo‘lmaydi.

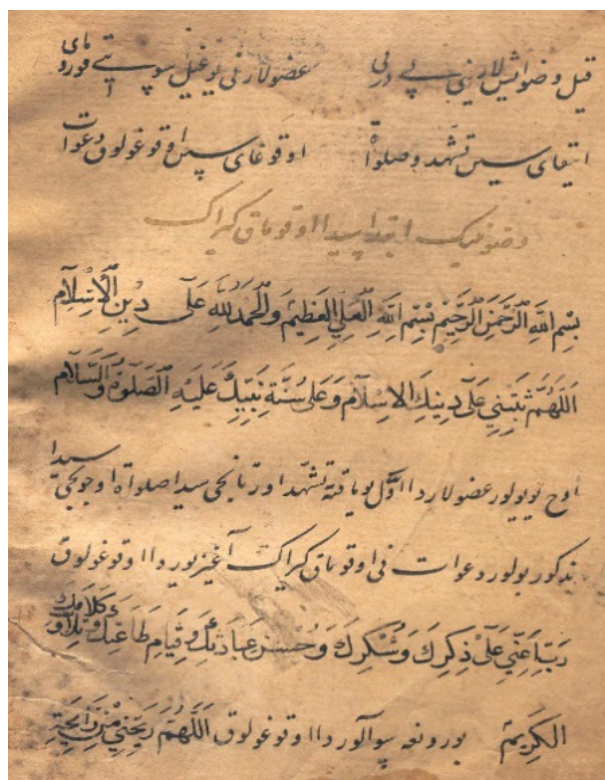
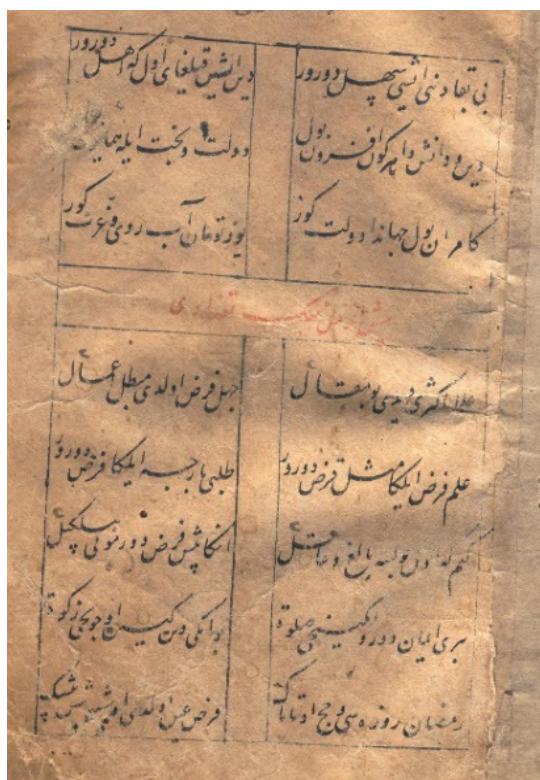
Shunday qilib, Bobur devoni qo‘lyozmalari – Hindistonda uch (Rampur Raza Library №19; Salar Jung State Library №4, №18), Turkiyada uch (İstanbul Üniversitesi kütüphanesi №3743, Topkapı Sarayı Revan kütüphanesi №2314, İstanbul, Belediye Ktb. Muallim Cevdet yazmaları K. №332), Fransiyada bitta (Paris, Bibliothèque Nationale, Suppl. Turc. №1230), Angliyada bitta (London, The British Library D.P. №1402, Turki Ms №25), Pokistonda bitta (Islomobod Milliy kutubxonasi №3) va O‘zbekistonda bitta (Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi fondi №317).

Xoja Ubaydulloh Ahror tomonidan nasriy yo‘lda bitilgan “Volidiya risolasi”ning Bobur tarafigidan nazmda erkin qilingan tarjimasi nusxalari ham ko‘p emas. Biroq, bu asarning qo‘lyozmasi alohida kitobat qilinganlari ma’lum bo‘lmay, ular shoir devoni qo‘lyozmalaridan ikkitasi (Rampur Raza Library va İstanbul Üniversitesi kütüphanesi) va “Bobur kulliyoti”ning (Tehron Milliy kutubxonasi) tarkibida keladi.

“Aruz risolasi”ning ham fanga ikki qo‘lyozmasi (Parij Milliy kutubxonasi va Tehron Milliy kutubxonasi) ma’lum edi. Ulardan Parijda saqlanayotgan qo‘lyozmaning faksimilesi boburshunolar S.Hasanov va I.Stebleva tarafidan ketma-ket nashr etilgan. Yaqinda, asarning uchinchi bir qo‘lyozmasi ham aniqlandi (Quyida bu haqida birmuncha kengroq to‘xtalamiz).

Bobur Islom dinining besh ruknini mukammal sur’atda badiiy yo‘l bilan nazmiy usulda sharhlab bergan ushbu “Mubayyin” (yoki “Mubayyan”) asari uning ikki katta fazandi (Humoyun Mirzo va Komron Mirzo)ga bag‘ishlangandir.

“Mubayyin” asarining ham sakkiz qo‘lyozma nusxasi ma’lum edi. Ular – 5ta Toshkent, 1ta Berlin, 1ta Tehron va 1ta S.Peterburg qo‘lyozmalaridir. Eng to‘liq nusxasi XVI asr oxiriga oid bo‘lib, u Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi fondidadir (103 raqamli; quyida ayrim sahifalar berilmoqda).

“Mubayyin” asarining yana bir to‘qqizinchi qo‘lyozma nusxasi ham fanga ma’lum bo‘ldi.

Bu yangi aniqlangan qo‘lyozma Shvetsiyaning Lund universiteti Jarring kolleksiyasida Prov. 365 raqami ostida qayd etilgan. Bu haqda turk olimi Serkan Chakmak xabar beradi [7].

Diplomat va turkolog Gunnar Jarring tomonidan Sharqiy Turkistonning Koshg‘ar shahrida 1929-yil dekabr oyida sotib olingan ushbu qo‘lyozma 1982-yilda u tomonidan Lund universiteti kutubxonasiga topshirilgan.

Qo‘lyozma 121 varaq bolib, 21x12,5sm o‘lchamda.

Qo‘qon qog‘oziga o‘rtacha nasta’liq xatida qora siyoh bilan ko‘chirilgan, sarlavhalarga qizil siyoh ishlatilgan.

Manba ancha unnalgan. Muqovasi teridan bo‘lib, yirtiq holda.

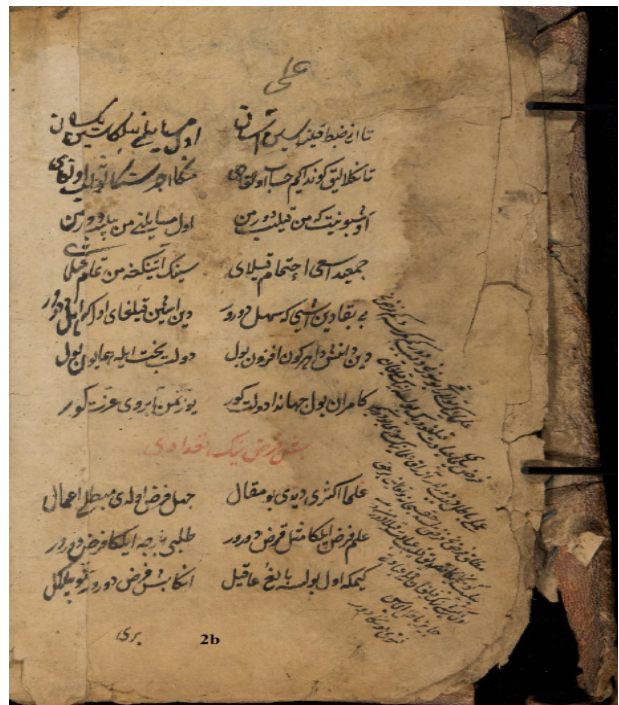
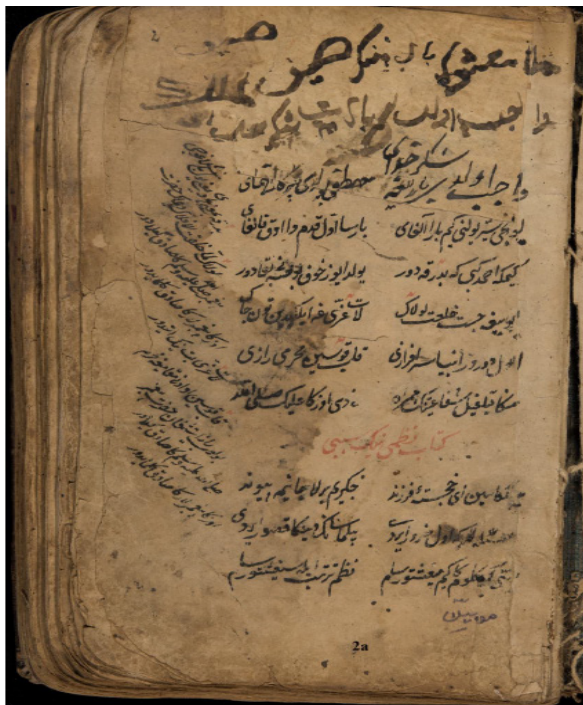
Matn nisbatan to‘liq va ikki ustun holida joylashtirilgan. Ayrim hoshiyalarda kiritmalar hamda izohlar mavjud. Poygilar qo‘yilgan. Ko‘pgina sahifalarga jadval ham ishlangan.

Biroq manbaning kotibi, ko‘chirilgan joyi va yili ma’lum emas.

Tashqi belgilariga ko‘ra uni XIX asrda, ayrim matniy jihatlariga ko‘ra esa Koshg‘arda kitobat qilingan deyish mumkin.

Asar matni 2^a sahifadan 120^a sahifagacha berilgan.

Quyida qo‘lyozmaning 2^{a-b} varaq suratlari berilmoqda.

Hoshiyalarda tegishli raqamlar bilan (2, 5, 7) zarur izohlarga ishora qilingan.

Masalan, 2^a varaqdagi

Bo 'yiga chust hill'ati lavlok,

Lot-u Uzzoga ilgidin tun chok...

Baytiga hoshiyada shunday izoh berilgan: *Lavlâka lammâ halaqtu'l-aflâk dèmak hazrati payg'ambar sallallahu alayhi ve sallamga sodiq qoladiür. O'zga payg'ambarlarga sodiq kèlmaydiür; Lot, Uzzo bütning otidur.*

Yoki, 2^b varaqdagi

Ulamo aksari dèdi bu maqol,

Jahli farz oldi mübtli a'mol...

Baytiga hoshiyada shunday izoh berilgan: *Ulamoning to'larraqi bu sözni dèpdürkim – kimarsakim farzni farz bilmay ibodat qilg'udek bolsa aning qilg'an amali botil dèpdürlar; ozroq ulamoning sözi budurkim mutlaq farzni farz bilsa va subhâna va taoloni barhaq bilip, kõngli tasdiq qilip, ibodat qiladursa ul kishini qilgan amali ibodati joiz, botil emas. Fatvo mungadur.*

Shuningdek, asar matnidagi ayrim o'rinlarda uyg'urcha so'z shakllarini qo'llanilganini ham ko'rish mumkin. Misol uchun, asl matndagi o'zbekcha "olti" va "yetti" so'zlarini uyg'urcha "alte" (متلا) va "yette" (متى) shaklida yozilgan. (Alte: 17^a, 34^b, 36^a, 39^a, 39^b, 41^a, 52^b, 53^a, 73^a, 85^b, 97^a. Yette: 9^a, 17^b, 27^a, 60^b, 72^a, 91^b, 100^b, 101^a, 101^b, 108^a.)

Umuman olganda, mazkur qo'lyozma keyingi davrga oid bo'lsa ham "Mubayyin" asarini matniy jihatdan o'rganilganida muhim ekanligi ma'lum boladi.

Bobur ilmiy va adabiy merosi uning fenomen tarzidagi buyukligini ko'rsatuvchi asosiy manbalar hisoblanadi. Bu borada muallif asarlari qo'lyozmalarining yuqoridagi kabi har bir nusxasi va hatto, ular haqidagi har bir ma'lumot ham boburshunoslikda muhim yangilik yoki kashfiyot bo'lishi mumkin.

Shu ma'noda, turkiyalik olim Tanju Seyhanning 2022-yil 24-iyul kuni "70. Türk bilimi Sannatı" dagi onlayn ma'ruzasida Bobur qalamiga mansub "Aruz risolasi" ning Istanbulda mavjud yangi bir qo'lyozma nusxasi haqidagi ma'lumoti bizda juda ham katta qiziqish uyg'otdi. Profes-

sor, doktor Tanju Seyhan xonim Boburning “Mubayyin” asari yuzasidan tilshunoslik tadqiqqlarini olib borgan taniqli mutaxassis bo‘lgani bois, olimaning fikrlarini e’tiborsiz qoldirmaslik kerak edi.

Sababi shundaki, Bobur tomonidan 1524-1525-yillarda yozilgan Sharq adabiyotshunoslik ilmida nihoyatda muhim hisoblanuvchi aruz fani va uning nazariyasiga bag‘ishlangan “Aruz risolasi” asari qo‘lyozmasining birgina nusxasi borligi fanga ma’lum edi. Ushbu qo‘lyozma Fransiya poytaxti Parijdagi Milliy kutubxonada saqlanib (Paris, Bibliotheque Nationale, Suppl. Turc. 1308), u haqida ilk bora 1915-yil turk olimi Fuod Ko‘pruli ma’lumot bergan bo‘lsa, keyinchalik atoqli olim Hamid Sulaymon 1968-yil O‘zbekistonga qo‘lyozmaning mikrofilmini keltirgan edi. 1971-yil ustoz olim Saidbek Hasanov ushbu qo‘lyozmaning tadqiq etib, uni joriy (kirill) yozuvda va fotofaksimilesini e’lon qilgan (Toshkent: Fan, 1971). Xuddi shu qo‘lyozmaning yana bir faksimilesi 1972-yil I.Stebleva tomonidan ham nashr ettirildi (Moskva: Nauka, 1972).

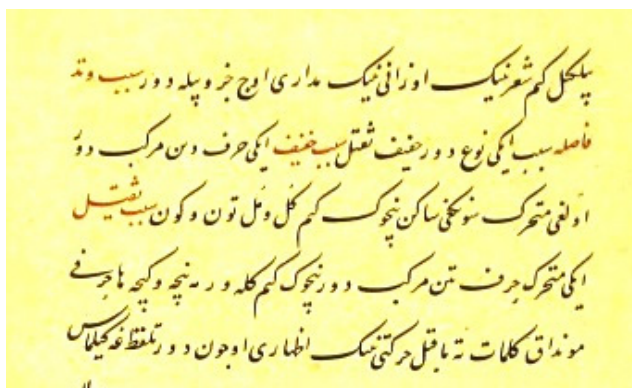
2007-yilga kelib esa mazkur risolaning Tehrondagi “Saltanat” kutubxonasida saqlanayotgan nusxasi haqida ham ma’lumot paydo bo‘ldi. Natijada, bu nusxa “Bobur kulliyoti”ga kiritilgani ustoz S.Hasanov tomonidan aniqlandi. Parijdagi qo‘lyozma Hoji Samarqandiy nomli kotib tarafidan hijriy 940-yilda (milodiy 1534-35-y.y.) ko‘chirilgan ekan. Tehron nusxasi esa undan keyinroq XVII asrda kitobat qilingan.

T.Seyhan esa o‘z ma’ruzasida Istanbuldagi nusxaning Parijdagi qo‘lyozmadan ham oldinroq ko‘chirilgani va hatto muallif varianti bo‘lishi mumkinligi haqida fikrlarni oldinga surmoqdaki, bu ishtibohni ikki karra orttirdi.

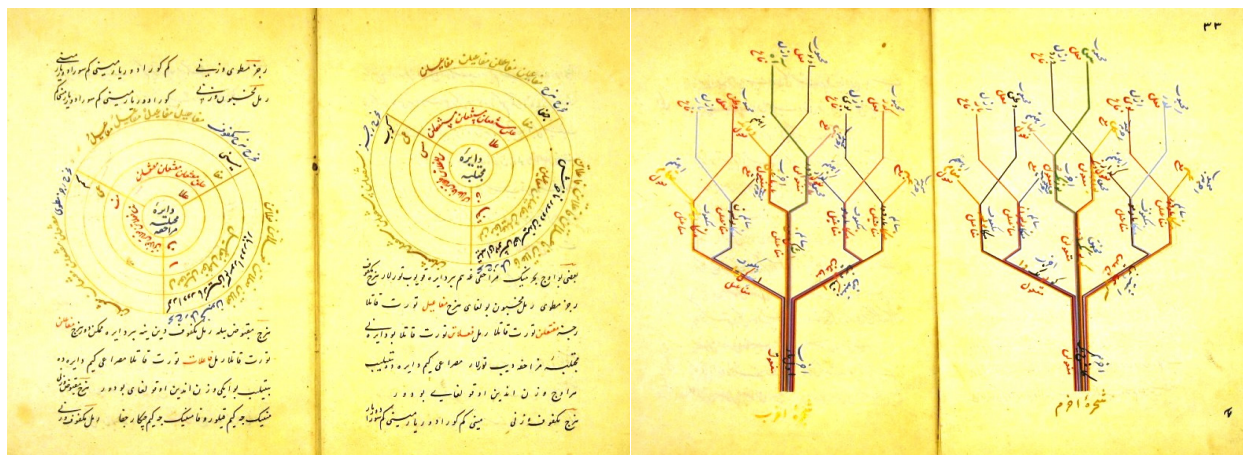
Natijada, Turkiyadagi Karabuk universitetida o‘qituvchi bo‘lib ishlayotgan iste’dodli o‘zbek olimi, doktor Saidbek Boltaboyevning yaqindan ko‘rsatgan yordami tufayli ushbu qo‘lyozmaning elektron nusxasini PDF shaklda qo‘lga kiritishga muvaffaq bo‘ldik (Buning uchun hurmatli S.Boltaboevga o‘z minnatdorligimizni bildiramiz).

Demak, Zahiriddin Muhammad Boburga oid “Aruz risolasi” asarining yana bir qo‘lyozma nusxasi Istanbuldagi Marmara universitetida saqlanadi (Marmara Üniversitesi İlahiyat fakültesi kütüphanesi YZ1742).

Qo‘lyozma chiroyli nasta’liq xatida qora va qizil siyoh bilan ko‘chirilgan, 211 varaq. O‘lchami: 13x20 sm. Qo‘lyozmada sana, kotib va ko‘chirilgan joyi ko‘rsatilmagan. Lekin paleografik belgilariga ko‘ra uni Movarounnahr hududida ko‘chirilgan deyish mumkin. Qog‘ozi sifatli Samarqand qog‘oziga o‘xshab ketadi. Matn asosan ikki ustun holida sahifalarga joylashtirilgan. Qo‘lyozmaning boshlanish qismi:

Qo‘lyozmaga jadvallar ishlanmagan. Bezaklar yo‘q. Sarlavha, aruz ruknlari, aruz doiralari va aruz shajaralaridagi yozuvlar qizil siyoh bilan bitilgan.

Qo'lyozma xati ravon nasta'liq bo'lib, uslub jihatidan Hirot xattotlik maktabini yodga soladi.

Biroq, muqovasi keyingi davrga oid. Taxminan, XIX asr qo'lyozmalarida qo'llaniladigan oddiy karton muqova. Fikrimizcha, qo'lyozma keyinchalik ta'mirlanganda shu muqovaga olingan yoki keyinchalik muqovasoz qo'lga tushgan.

Manbada asar nisbatan to'liq. Lekin orada bo'sh qoldirilgan sahifalar bor. Matn jihatidan Parij nusxasining boshlanishi bilan bir xil. Lekin oxiri biroz farq qiladi. Shunday bo'lsa-da, har ikki nusxa deyarli bir xil.

Aytish zarurki, risolaning Parij nusxasiga jadval ishlangan va sahifalar hoshiyasida kotib kiritmalari bor edi. Bunday tuzatish yoki kiritmalarni Istanbul nusxasida ko'rmaymiz.

Odatda XV-XVI asr Markaziy Osiyo hududiga oid ko'pchilik qo'lyozmalarda jadvallar ishlanadi. Hattoki, noyobroq qo'lyozmalar badiiy bezaklarga ham ega bo'ladi.

Tanju Seyhanning muallif nusxasi haqidagi fikri qo'lyozma matnini sinchiklab o'rganishimiz davomida o'z tasdig'ini topmadi. Sababi shundaki, yuqoridagi paleografik jihatlarni hisobga olganda ushbu nusxa biroz keyinroq – XVII asrda kitobat qilingan bo'lib chiqmoqda. Ya'ni muallif vafotidan ancha keyin. Bunday fikrga kelishimizga asosiy sabablardan biri, biz Bobur asarlarining qo'lyozmalarini o'rganish davomida birgina Hindistondagi Rampur shahri Rizo kutubxonasidagi "Bobur devoni" dagina shoirning o'z qo'l yozuvi (avtografi)ni ko'rgan va o'rgangan edik (India, Library of His Highness Nawwab, №19).

Mazkur avtograf bilan Istanbul nusxadagi xatni kalligrafik jihatdan solishtirganimizda ancha farq bor ekan. Boburning bu qo'lyozmasi 1528-yilda kitobat qilingan. Qo'lyozma bitgach shoir qo'lyozmani tahrir qilib chiqadi va oxirgi sahifasiga o'z ruboiysini bitib qo'yadi. Uning xati ko'proq nasx xat turiga tortib ketar edi. Aruzga oid risolaning Istanbul nusxasining xati esa to'lasicha nasta'liqdir. Aytmoqchimizki, bundagi xattiy uslub Bobur mirzoniki emas.

Fikrimizcha, risolaning Parij nusxasi avvalroq ko'chirilgan va matn jihatidan ushbu Istanbul nusxasiga asos bo'lgan ko'rinadi.

Kelgusida qo'lyozmani manbashunoslik va matnshunoslik jihatidan yanada sinchiklab o'rganish masalaga uzil-kesil aniqlik kiritar, degan umiddamiz.

Shu bilan birga ta'kidlash zarurki, "Aruz risolasi"ning ushbu Istanbuldagi qo'lyozma nusxasi ham o'z tuzilishi, xattiy jihatdan ravonligi va matnning to'liqligi jihatidan risola yuzasidan olib boriladigan tekstologik tadqiqatlar uchun munosib manba vazifasini o'taydi.

Xulosa qilganda, Bobur asarlarining qo'lyozmalari ko'p miqdorda ko'chirilmagan bo'lishiga qaramay, ular dunyoning turli kitob xazinalaridan o'rin olgan. Bu nodir manbalar borasidagi izchil tadqiqatlar boburshunoslik sahifasiga ham birmuncha yangiliklarni taqdim etishi shubhasizdir.

Shuningdek, Bobur asarlari qo'lyozmalarining batafsil ilmiy tavsiflari o'rin olgan katalog (fihrist)ning yaratilishi ham muhim ilmiy vazifalardan bo'lib qolmoqda. Boburning har bir asari va ularning har bir qo'lyozma nusxasi fanimiz va shu bilan birga ma'naviyatimiz uchun ham juda muhim ekanligini alohida yodda tutish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси (қайта ишланган иккинчи нашр). – Тошкент: ШАРҚ НМАК, 2017.
2. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Мухтасар (нашрга тайёрловчи: С.Ҳасан). –Тошкент: ФАН, 1971.
3. Захираддин Мухаммад Бабуhr. Трактат об арузе. Факсимиле рукописи. Изд. Текста, вступит. статья и указатели И.В.Стеблевой. –Москва: Наука, 1972.
4. *Diwan-i Babur. With Preface. By E. Dennison Ross. Published in Calcutta 1910.*
5. С.Азимджанова. Индийский диван Бабура. –Тошкент: ФАН, 1966.
6. *Diwan-i Babur. By Azizuddin Husayn. India, Rampur Raza Library, 2014.*
7. Serhan Chakmak. Baburun Mubeyyen eserinin bilinmeyen bir nushasi // SUTAD, Bahar 2017; (41): 75-89.
8. Juraboev O. Bobur “Aruz risolasi”ning Istanbul nusxasi // Boburiylar merosini o'rganish-ning dolzarb masalalari. –Toshkent: Zukko kitobxon, 2022. 35-39-betlar.
9. Juraboev, O. (2023). Bobur devonı qo'lyozmalari va uning tuzilishi xususida. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRK LAD)*, 7(2), 287-295.
10. Juraboev O. Teoretical views of Bobur about the divan structure. *ACADEMICIA. An International Multidisciplinary Research Journal. Vol. 10, Issue 5, May 2020. P.1493-1498.*

